

A TÖRTÉNETI KULTÚRTÁJ VÉDELMEK FELADATAI A SZÉKELYFÖLDÖN

Bevezetés

A tájvédelem fontos része a tradicionális humán környezetek, az életmód és szociokulturális viszonyrendszer alakította tájszerkezetek, táj- és településarculatok esztétikai-rekreációs értékelése, megőrzése. Az emberi tevékenység által átalakított tájban, amelyet *történeti kultúrtájként* is vizsgálhatunk, a hagyományos paraszti üzemszervezeti- és gazdálkodási formák olyan tájmintázatokat tartanak fenn, melyeknek természetvédelmi, ökológiai értéke is jelentős. A székelyföldi kultúrtáj évszázados fejlődés eredményeként magán viseli a különböző kultúrtörténeti időszakok, az eltérő társadalmi, birtokjogi helyzetű, gazdasági aktivitású népességcsoportok és a különböző agrár- és ipari technológiák tájképfőmáló hatását. A kultúrtáji kép (településszerkezet, az üzemhelyek területi mintázata, az életformából, gazdálkodásból következő tájszerkezeti és antropogén morfológiai elem-együttesek) összességének kialakításában nagy szerepe volt a terület korábban periférikus helyzetének, a hagyományos életmódmodellek, a paraszti autarkia részleges továbbélésének, a társadalmi-gazdasági fejlődés felemás jellegének. Régióink a társadalmi mobilitás és innováció szempontjából alulfejlett, a kultúrtáji diverzitás szempontjából azonban jelentős, a jövőben a turizmus és a fenntartható agrárfejlődés szempontjából is hasznosítható értéket képvisel.

Kultúrtáj, történeti kultúrtáj

Az emberi beavatkozástól mentes, megműveletlen tájat *természeti tájnak* vagy Fodor Ferenc és Dékány István nyomán *nyerstájnak* (Dékány I. 1924), az ember által különböző mértékben átalakított tájakat H. H. Stahl nyomán *humanizált tájnak*, elfogadottabb terminussal, Ratzel nyomán *kultúrtájnak* nevezzük. Több tudomány is alkotott tájfogalmat, és a földrajz tudománytörténetében időben és térben különböző hangsúlyú volt a táj

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásából természettörténeti és/vagy társadalomtörténeti kategóriaként való megközelítése (Marosi S. 1980; Stahl, H. H. 1992). A modern és széles körben elfogadott megközelítés szerint a táj *hosszú természettörténeti és rövid, de igen hatékony gazdasági, társadalomtörténeti fejlődés eredménye* (Pécsi M. 1972). Más megfogalmazásban a tájat természetes és antropogén tájalkotó tényezők építik fel, ahol az *ember tájátalakító hatását, annak gyakorisága, erőssége és gyorsasága miatt különleges hely illeti meg a tájalkotó tényezők között* (Csorba P. 2000). A tájvédelem terminológiájában a tájátalakítás mértéke alapján megkülönböztetik a *természeti-, kezelt-, megművelt, szuburbán-, és urbán tájakat* (Kerényi A. 1997).

Szociálgeográfiai nézőpontból a kultúrtáj az antropogén földrajzi tényezők legmagasabb integrációs foka. A kultúrtáj az eredeti természeti tájból, a társadalom ill. a társadalmi csoportok alapfunkciói kiépítésével jön létre (Befényi I. 1997).

Hugó Hassinger a kultúrtájra a „szellemi és anyagi kultúrmunka földfelszíni eredményét” érti. Értelmezésében a kultúrtáj magán viseli lakói szellemi rendszerének hatásait (esztétikai elképzelések, nyelvek, nemzetek, vallások és államba szerveződött közösségek). Hassinger szerint az állam nyelve, a jogrend, az igazgatási- és gazdasági szervezetek fontos tájképfomálók „államfunkciók” (Hassinger, H. 1937, idézi Wirth, E. 1979). Uhlig definíciója szerint a térnek az emberi közösségek által történő huzamos és látható befolyásolása és használata vezet a kultúrtáj kialakulásához (Uhlig, H. 1967, idézi Wirth, E. 1979). A tájat használó társadalom szociális rendszerén és individuális tájértékelésén túl (pl. birtokjogi viszonyok, a földterületek adásvétel vagy bérbeadás kapcsán pénzben is kifejezett értéke és hierarchizálása stb.) az etnokulturális jellegzetességek (népek, népcsoportok, vallások stb.) is meghatározóak (Wirth E. 1979; Cole, J. W. Wolf, E. R. 1974).

A kultúrtáj megjelenésében a legszembevetőbbek az emberi település-állomány és a gazdasági tevékenység különböző formái (mezőgazdaság, bányászat, ipar, közlekedés). A kultúrtáj nem stabilis, állandóan változik, átalakul (Berényi I. 1997).

A történeti földrajzi és tájvédelmi, tájlesztési szempontokat egyaránt érvényesítő definíció szerint, a kultúrtáj az ember egzisztenciális, társadalmi, gazdasági és esztétikai szükségletei szerint „berendezett” és ahhoz alakított természeti tér, amely az idők folyamán egyre nagyobb területekre terjedt ki, állandóan változott és változik, valamint állandóan átfomálta és a jelenben is formálja. A kultúrtáj ma egy funkcionális és különböző, olykor ellentétes (ld. emberi tájhasználat versus a táj regenerálódása) folyamatokból felépülő összefüggésrendszernek is tekinthető, mely optikailag érzékelhető *pontszerű-, lineáris- és felületi elemekből áll. A történeti*

*kultúrtáj*on egyrészt a múltból áthagyományozódott (vagy teoretikusan rekonstruált) tájat értjük (pl. középkori kultúrtáj), másrészt a „tegnapi kultúrtáj” is történetinek tekinthető, melybe már ma vagy holnap beavatkozunk (Burggraaff, P.–Kleefeld, K.-D. 1998).

A történeti kultúrtáj időbeli dimenziója alapvetően az adott területen uralkodó társadalmi-szociális-kulturális viszonyoktól függ. Komplexitása miatt nehéz egy adott évszámmal lehatárolni. A többek által javasolt 1830 körüli időpont azért nem tartható, mert Európában nem mindenütt egyszerre kezdődött az ipari társadalmak kialakulása és az intenzív ipari-bányászati tájformálás. Másodsorban az iparosodás-városiasodás előrehaladása ellenére főleg Kelet-Közép-Európában sokáig megmaradtak olyan rurális térségek, ahol a társadalomszervezet, a gazdálkodás konzerválódása, az üzemszervezeti, agrotechnikai innovációk hiánya hosszú ideig fenntartotta a történeti kultúrtájak formálódásának hatótényezőit. Harmadsorban az ipari forradalom után keletkezett történeti ipari és bányászati tájak is történeti kultúrtájaknak tekintendők. Összességében a történeti kultúrtáj elemeinek tekintendők mindazon elemek, amelyek a mai feltételek közepette már nem, vagy csak lokálisan, mintegy zárványszerűen, anakronisztikusan alakulnak ki tipikus formájukban. Jäger a történeti kultúrtájak formálódásnak időbeli lehatárolásához az 1940-es éveket javasolja, amivel nagyvonalakban egyetértünk, kiegészítve azzal, hogy a Kárpát-medence nagy részén az 1950-es évek végi, 1960-as évek eleji kollektivizáció jelenti ezt a határpontot (Jäger, H. 1987; Denzer, V. 1996). Több rurális térségben az 1989 utáni reprivatizáció a hagyományos határstruktúrák és történeti kultúrtáj-elem formáló erők részleges újjáéledését eredményezte (Pozder P.–Ilyés Z. 2000).

A *történeti kultúrtáj*at mint az aktuális kultúrtáj részét a történeti *kultúrtáj-elemek* és *alkotórészek* alkotják. Ezek lehetnek *reliktum* és *perzisztens* elemek egyaránt. Mindkét táj elem csoportot a történeti idők gazdasági-szociális viszonyai, valamint az akkor uralkodó esztétikai elképzelések határozták meg. Ezek a mai feltételek közepette már nem, vagy csak kis mértékben alakulhatnak ki, tehát legtöbbször egyértelműen elkülöníthetők az aktuális kultúrtáj elemeitől. A modernizáció megkésettisége, a paraszti üzemszervezet és tájhasználat konzerválódása azonban bizonyos történeti kultúrtáj-elemeket máig éltet, azok megtartják eredeti funkcióikat (perzisztens elemek). A történeti kultúrtáj más elemei mára elvesztették funkcióikat (reliktum elemek). Természetesen előfordulhat, hogy egy elem reliktum és perzisztens formában egyaránt előfordulhat (pl. földművelési teraszok). A fentebbi megkülönböztetés érvényesítésével elkülöníthetünk *tradicionális*-, illetve *reliktum-tájakat* (Denecke, D. 1985).

Dietrich Denecke nyomán *ótájn* vagy *tradicionális táj* (Denzer: *tradicionális tér – Traditionsraum*) nevezzük azokat a területeket, ahol a települési, gazdálkodási és szociális struktúra különösen konzervatív és tradicionális jellegű. Az ilyen területeken az eredeti táj és a hagyományos kultúrtáj részletei is megmaradtak. Történeti földrajzilag ezek olyan tereknek tekinthetők, amelyeket csak csekély mértékben formáltak át, modernizáltak és betekintést nyújtanak a régebbi kultúrtáji, agrártáji fejlődésbe. Itt túlnyomóan a történeti kultúrtáj perzisztens elemei jelennek meg, az antropogén morfológiai elemek is a hagyományos módon fejlődnek tovább (Denecke, D. 1985; Denzer, V. 1996; Ilyés Z. 1998).

A tradicionális tájaktól elkülönítendőek a *reliktumtáj*ak, melyeket már nem hagyományhű módon művelnek, de a gazdálkodás extenzívvé válásával (pl. áttérés a földművelésről a legelő- és erdőgazdálkodásra, felhagyott ill. rekultivált montanogén tájak) máig megőrizhetnek egy sor a korábbi tájhasználatra utaló tértagoló reliktumformát. A reliktumtájak másik csoportját képezik azok a területek, ahol a társadalmi-szociális változásokkal megszűnt a kultúrtáj formálása, de egyes elemei „*palimpszeszt-szerűen*” utalnak a régi tájhasználatokra (Denzer, V. 1996; Hard, G. 1973; Ilyés Z. 2000c; Radulescu, N. A. 1969; Stahl, H. H. 1992).

Mind a tradicionális táj, mind a reliktumtáj a *történeti kultúrtáj* fogalmával fedhető le, melynek kutatása a természet- és társadalomtudományok interdiszciplináris együttműködésével valósítható meg. A történeti kultúrtájban fellelhető, az évszázadok folyamán változó emberi használatbavételek nyomán kialakult történeti-földrajzi elemek és struktúrák bepillantást engednek a történeti gazdálkodási rendszerekbe. A történeti kultúrtáj kutatói az erdők területén, a településhatárban és a városias vagy iparosodott térségekben még látható tanúkra (reliktumok) koncentrálnak, amelyek településtörténeti, gazdaságtörténeti adalékokat nyújthatnak a történészek számára. Az emberi tevékenységi formákra, történeti gazdálkodásra, egykori településekre utaló antropogén formakincs és tájmintázat kutatása, leltározása, értékelése, valamint a védelmükre, gondozásukra vagy továbbfejlődésük biztosítására tett ajánlások elkészítése az *alkalmazott történeti földrajz* feladata.

A történeti kultúrtáj-elemek funkcionális csoportosítása

Vallás, kegyelet, kultusz

E csoportba soroljuk az összes vallásos ill. kultikus gyakorlat kiszolgálására épített objektumot és a vallásgyakorlás révén létrejött morfológiai és tájmintázati elemet, amelyek együttesen a *szakrális táj* vagy *mágikus táj*

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásából építőelemei (Bartha E. 2000, Welker, K. 1998b, Baráz Cs. 1998). Ezek az őskori és ókori templomok, kultuszhelyek, illetve azok a felszíni mikrodomborzatot is befolyásoló maradványai. Ez utóbbiak, mint régészeti lelőhelyek is védettek, ill. védelemre méltóak. A középkortól épült szakrális építmények (templomok, kápolnák, kolostorok) a műemlékvédelem illetékességi körébe tartoznak. Külön – a műemlékvédelem és a kultúrtájvédelem határterületére eső – csoportot képeznek a szakrális népi kisemlékek: képesoszlopok, votív emlékek, emlékkeresztek, mezei keresztek vagy az egyes egyházmegyék, kolostori területek határain a különféle határjelek (Bartha E. 2000; Denzer, V. 1996; Welker, K. 1998a). Az épített elemek alapján, az európai területeken lehetséges a tradicionális katolikus, bizánci és protestáns szakrális tájak megkülönböztetése. A Székelyföldön Csík, Gyergyó, Gyimes, Kászon templomaival, szakrális kisemlékeivel karakteres katolikus szakrális táj. A maros-, udvarhely- és háromszéki katolikus „szentföldek” sajátos *történeti-kulturális kifejezőerővel* bírnak, hiszen itt jól érzékelhetők a protestáns és katolikus szakrális térszervezés különbségei.

A szakrális táj antropogén morfológiai elemeinek tekinthetők a pre-hisztórikus sírmezők, sírkertek, magányos sírdombok, temetkezési helyként is használt kunhalmok, kurgánok, alig jelölt katonasírok, kegyeleti, kultikus célból felhalmozott kőrakások, kultuszhelyekhez, búcsújáráshelyekre, szent kutakhoz vezető utak, mélyutak, ösvények, szálban álló kőzetbe mélyített szoborfülkék, grották, faragott és karcolt kövek, gyepebe vágott jószágőrző és rontáselhárító jelek (Ilyés Z. 1998).

A szakrális tájak tájmintázati elemeihez, mint biotópok stb. tartoznak a szent ill. vésett keresztekkel megjelölt fák, a kálváriákhoz, kápolnákhöz, sírkertekhez, mauzóleumokhoz vezető fasorok, városi és falusi temetőkertek, templomkertek, kolostorkertek, kolostori kerengők (Bálint S. – Barna G. 1994).

Katonaság, stratégia, védelem

Az átfogóan *védelmi tájnak*, *gyepűtájnak* nevezett kultúrgeomorfológiai tájtípusban nagyobb sűrűségben vannak jelen a honvédelemhez, határbiztosításhoz, katonai stratégiához kötődő elemek (Erdősi F. 1969; Ilyés Z. 1998b).

A Székelyföldön a védelem korai morfológiai emlékeihez tartoznak a földvárak és a nagyobb árkok, sáncok (Ferenczi I. 1998; Téglás G. 1905). A várak, erődítmények, citadellák, őrtornyok, kőfalak és romjaik hagyományosan a műemlékvédelem illetékességi körébe, az épített kultúrtáji elemekhez sorolandók. A 20. században a stratégiailag frekventált helyeken, katonai gyakorlótereken elterjedt hadászati reliktumok eddig kevesebb figyelmet kaptak (Fehn, K. 1997). A híresebb védelmi vonalakon, erődít-

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásaiból

ményrendszereken kívül (pl. Árpád-vonal a Keleti- és Északkeleti-Kárpátokban) sok helyen megmaradtak a lövészárkok cikk-cakkos nyomvonalai, a géppuskafészek depressziói, a tábori konyhák és híradós telephelyek földhányással körbevett és elplanírozott területei. Több helyen megkülönböztethetők az első és második világháború eltérő hadvezetési koncepciókon alapuló és a változó híradási-technikai lehetőségekhez igazodó lövészárkok rendszerei. Az újabb kori hadszíntereken ül. a katonai lötereken máig megőrződtek a lövedékek becsapódásának nyomai. Helyenként betonbunkerek is megmaradtak (Rathjens, C. 1979; Ilyés Z. 2000d). Sajátos komplexumot alkotnak a katonai emlékhelyek: katonatemetők, háborús emlékművek, egykori fogolytáborok, tömegsírok stb.

A Keleti- és Északkeleti-Kárpátok hágóin, szorosaiban (pl. Tölgyesig Gyimesi-szoros, Úz-völgy) valamint hegyláncain fennmaradt, a különböző korok változó stratégiai koncepcióit (pl. osztrák határőr-katonaság a 18-19. században, I. és II. világháború) tükröző morfológiai emlékek megőrzése a történeti kultúrtáj komplex védelmének keretében biztosítható (Ilyés Z. 2000d; Szabó J. J. 1999).

Település, igazgatás, jog

Tágabb értelemben az elpusztult egykori városok, falvak, uradalmak, kastélyok, várak, vámházak, fogdák mint településhelyek és igazgatási, bíráskodási centrumok és ezek felszíni nyomai sorolhatók ebbe a funkciócsoportba. A Keleti-Kárpátok szorosaiban vámházak, vesztegzárak, vasúti álmásépületek és nyomaik képviselik ezt az elemcsoportot.

Elterjedtek a különféle határjelölések. Az egyes territóriumok, birtokok, faluhatárok között földhányásokat, sáncokat, szárazárkokat, határhalmokat, gyepüket, határköveket létesítettek és tartottak fenn. A 19. század közepéig területiárisan rendkívül szétagolt Németországban önálló történeti földrajzi részdiszciplína foglalkozik a *történeti határjelöléssel* (Jäger, H. 1987). A határjelek, birtokhatárjelző antropogén morfológiai struktúrák a történeti kultúrtáj egyik legkorábbi elem-együtteséhez tartoznak. A székelyföldi írásos források, határpercek, falutörvények is többször említenek birtokok vagy faluhatárok közötti ember által alkotott és fenntartott formákat. Egy 1760-ból Székelykakasdról származó szerződés „halmokkal és kövekkel khatározott helységet” illetve „nagy barázdát” említ. Ugyanekkor Maroskeresztúron egy földbirtok határát „valami veszett árok” jelezte, ami utal annak bebokrosodottságára is (Szabó T. A. 1940). II. József már 1781-ben a határjelek megújításáról rendelkezett, ami találkozott a faluközösségek és egyéni gazdák törekvéseivel. A határjelző morfológiai elemek fosszilis formában a tagosítások és a kollektivizáció után napjainkig megmaradtak és a falusi ill. közbirtokossági dokumentumok alapján feltárhatók.

A közbirtokosságok távolabbi területein a határjelek a belső Székelyföldhöz képest későn, a 18. századtól jelennek meg, de korántsem abban a gazdagságban, mint a jelentős földműveléssel bíró falvak határaiban. A tulajdonos falvaktól távol eső, rendkívül extenzíven hasznosított, nagy kiterjedésű területek, dülők határait többnyire természetes vízfolyások jelezték. Az antropogén morfológiai határelemek ritkább előfordulásának másik oka a mindenhol nagy bőségben rendelkezésre álló fa, amelyet a helyi népesség korlátlanul – a 18. századtól rendszeressé váló tiltások ellenére – felhasznált a kerítések építéséhez (Ilyés Z. 1998).

A bíraskodás, igazgatás emlékeihez tartoznak még a mesterségesen elplanírozott ill. felmagasított bíraskodó ill. kivégzőhelyek, valamint a földmérések viszonyító pontjai (trigonometrikus pontok, kövek). A Székelyföldön helynevek, a helyi hagyomány és többfelé emlékművek őrzik az igazságszolgáltatás, a feudális joggyakorlat emlékét (pl. Akasztó helynevek, Agyagfalva stb.). Hatalmi-politikai reprezentáció emlékei a különféle emlékművek, emlékfák, kastélykertek, télikertek, pavilonok, műromok stb. (Burggraaff, P – Kleefeld, K.–D. 1998).

Mezőgazdaság, erdőgazdaság, kertészet, halászat, vadászat

A különféle agrártechnikák a szántóföldeken speciális felszíni formákat eredményeznek, ezeket a történeti agrárföldrajz vizsgálja (Becker, H. 1998), A tagosítások és a meliorációk során Közép-Európában már a 19. századtól mezei utak, nyomásos határrendszerek, mezsgyék, agroteraszok, paraszti haszonerdők, sövények sokasága semmisült meg.

A határjelek, birtokhatárjelző antropogén morfológiai struktúrák és tájszerkezeti elemek a történeti kultúrtáj legkorábbi és leggyakoribb elemeihez tartoznak (pl. kőjelek, határkövek, kőhalmok, sövények, bocage-ok, fasorok). A határjelző morfológiai elemek a tagosítások és a kollektivizáció után csak helyenként és fosszilis formában maradtak meg. A kőhalmokat a különböző hasznosítású területekről gyűjtötték ki és hosszanti sávok, koporsó alakú halmok, vagy bordák formájában a birtokhatárok szélén halmozták fel. Egyes helyeken különböző hasznosítású területeket választanak el (pl. legelő-kaszáló). Hasonlóan határjelölő funkciót töltenek be a földhányások és sáncok. Magashegységi kaszálóterületeken határjelölő szerepük van az áttelepített és a határvonalon meghagyott hangyabolyoknak (Bárth J. 1998; Ilyés Z. 1998). Az egyes szántóparcellák között kialakuló agrogén teraszoknak ill. mélyutaknak is határjelző szerepük lehet.

A változó időtartamú szántóföldi művelés markáns jelei a lejtőkön jól látható, a szintvonalakkal párhuzamos földművelési álaraszok, mezsgyék és szántóföld-peremek. A megszántott parcellákon a természetes lejtőleöblítés állandóan lejtőirányban hordja le a talajt az első bolygatatlan

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásából gyepcsíkiig, amely a szomszédos szántóföldtől elválasztja. Itt a lehordott anyag akkumulálódik, a mezsgyén túl azonban, az újabb parcellán ismét erős felületi talajlehordás zajlik. Végül két szántóparcella vagy egy szántó és egy kaszáló találkozásánál enyhe törés alakul ki a lejtő ívén (Scharlau, K. 1956/57; Denzer, V. 1996). Ezen mikrorelief formák nagysága és típusa a természeti tényezőkön kívül függ a parcella kiterjedésétől, a földhasznosítás fajtájától és a szántóföldi hasznosítás időtartamától (Ewald, K. C. 1996; Schaefer, I. 1957; Fehér O.–Füleky Gy.–Jakab S. 2000). Az agrogén planáció a korábban vihardöntötte erdők helyén kialakult dimbes-dombos kaszálókon történt szántóművelés nyomán is felismerhető (Ilyés Z. 1998).

Közép- és magashegységi területeken a legelők rovására terjeszkedő kaszálók fenntartása rendszeres melioráló tevékenységet követelt meg: a köveket kigyűjtötték, vagy sávokba gereblyézték, és a parcella szélein felhalmozták. A hagyományos paraszti melioráció morfológiai emlékeinek tekinthetjük a mezők vízmentesítésének és öntözésének reliktumait (Hassler, D.–Hassler, M.–Glaser, K-H. 1995) és a bakhátas művelés maradványait.

A hagyományos agrártájakat egy sor további elem gazdagítja. A rétgazdálkodáshoz és állattartáshoz kapcsolódóan a kutak, itatók, falusi kútházak (szép példák Torockón és Magyarországon a Balaton-felvidéken), galambházak, méhesek, kaptárok, erdei legelők, szénás színek, csűrök, boglyák, ösztörűk. A falualaprajzok, telekelrendezések (pl. kettős udvarok, szérűskertek, nyári szállások, esztenák) is utalnak a hagyományos állattartásra (Gunda B. 1941; Hofer T. 1971; Ilyés Z. 1999b). Az állatok taposása a legelőterületeken jellegzetes, a szintvonalakkal párhuzamos állattiprások lépcsők kialakulását és tartós fennmaradását eredményezi. A formák fejlettségére és nagyságára hatással van a haszonállat fajtája (juh vagy marha) és a túllegeltetés mértéke. Az állattiprások felszínek a településekhez közel, a tölcésesen szélesedő marhajáró utak zónájában gyakoriak. Az állatok taposása hozzájárulhat a csuszamlások kialakulásához és az állathajtó utak eróziós kimélyüléséhez. (Boros Á. 1940; Ilyés Z. 2001a). A Székelyföld hegyvidéki kaszálóterületein máig gyakori a szénavontatás. A huzamosan használt vontatási pályák nyomvonalai tálszerűen kimélyülve hosszú vápák képződéséhez vezettek (Ilyés Z. 1998, 2000b, 2000c).

A kultúrfaj- és tájhasználati diverzitás növelői a gyümölcsöskertek (kaszálón és legelőn lévő gyümölcsösök), a történeti Szászföld felé közeledve a szőlőskertek, az intramontán medencékben a burgonyaföldek és az extenzívebb használat miatt visszaszoruló árpa- és rozsföldek.

A paraszti életforma és öfenntartás bizonyítékai és a *történeti energia-nyerés* morfológiai emlékei az egykori halastavak valamint a malomcsatornák, malomgátak és -tavak, ill. azok maradványai. A kenderáztató tavak a patakok vagy források közelében gátakkal elkülönített kisebb, pár négy-

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásából
 zetméteres állóvizek voltak (*taplocák*). A máig megmaradt tavacskák, mint vizes élőhelyek is jelentősek a települések közelében. Itt említendők a hasznosított nádasok és gyékényes tavak (pl. a gyékényfeldolgozásból élő mezősegi Tacs és Mezőfele a bihari alföldön „bérelt” tavai).

A *történeti erdőhasználat* áthagyományozódott struktúráihoz kvázi természetes elemeként tartoznak az emberi erdőirtások által is siettetett egykori széltörések dimbes-dombos nyomai. (Ilyés Z. 1998). A kivágott fák vontatása, leeresztése helyén jellegzetes degradált pályák alakultak ki, melyek eróziós árkokká fejlődhetnek tovább. A rönkök szállításának technikai emlékei az erdészeti utak, sodronypálya- és erdészeti vasút nyomvonalak, rámpák, csúszdák, favontató pályák a Görgényi-, Gyergyói- és Csíki-havasokban (Kádár Zs. 1999), valamint az Erdős-Kárpátok, Máramarosi-havasok és vélhetően a Székelyföld egyes völgyeiben fosszilis elemként megmaradt, faúsztatáshoz épített gátak (pl. Máramarosban a Tarac, Vasér). Az erdőirtások (száraló, pásztás, tarvágás) jellegzetes irtástársulással, cserjés újulattal jelentkeznek. Kultúrtáji elemként értékelhetők az erdészeti csemetekertek, faültetvények, ipari haszonerdők, gazdasági erdők és a különféle haszoncélú (épületfa és faszén) erdők. A hagyományos paraszti erdőhasználat formái alig maradtak meg: különféle haszonerdők, tilalmasok (a Székelyföldön főleg bükkösök), legelő és makkoltató erdők, a 16-18 évenként kivágott sarjerdők, tűzifa célú erdők (*Niederwald*), botolófüzek, kosárfüzek, boglyaalátét vagy lombtakarmány céljából csonkolt fák, a gyantanyerés, viricselés, kéreghántás, gyűrűzés nyomai (Ilyés Z. 1998; Imreh I. 1993; Kádár Zs. 1999). Az erdő-, vad- és halgazdálkodás épített elemeihez tartoznak az erdészházak, erdőőri házak, vadászházak, vadetető helyek, magaslesek, halastavak stb. Történeti adatok, helynevek szólnak a farkas- és bölényfogó vermekről. (Domokos P. P. 1979; Ilyés Z. 1998).

Hagyományos agrártájaink morfológiai emlékeit és táj szerkezetét a 19-20. században rendszeresen zajló tagosításokon túl a kollektivizáció ill. az átalakuló területhasznosítás szüntette meg. A hagyományos paraszti kultúrtájak Közép-Európa jó részén infrastruktúrájukban átalakult, szisztematikusan megtervezett, monokultúras, termelésközpontú agrártájakká alakultak. A hagyományos tájtagoló elemek – mezsgyék, sövények, fasorok – jórészt eltűntek. Az átalakuló területhasznosítás azonban bizonyos esetekben segítette a hagyományos agrártáji formák konzerválódását, reliktumként való megmaradását. A kaszáló és legelőhasznosítás révén a korábbi agroteraszok megmaradtak például az Erdélyi-medencében és a Kárpátok kis intramontán medencéiben, hegyi falvaiban (Erdélyi medence, Csíki-medence, Liptóteplíc az Alacsony-Tátrában) (Fehér O.–Füleky Gy.–Jakab S. 2000; Sperling, W.–Žigrai, F. 1970). Hasonló szerepe lehet az erdőtakarónak, azzal a megjegyzéssel, hogy erdőtakaró alatt a formák nem ismerhetők fel olyan könnyen és így a hagyományos kultúrtáj attraktivitása

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásáiból (pl. egykori szőlőteraszok, erdei mesterségek nyomainak láthatósága) nem érvényesül. A gépesített erdőgazdálkodás eltüntetheti a fahúzatás, faeregetés vápáit és az alig észrevehető struktúrákat (egykori települések nyomai, szénégetés helyei, határjelek, halomsírok, földvárak, régi utak stb.), a traktorok az utakat, ösvényeket kiszélesítik, tönkreteszik.

Bányászat, ipar

A kultúrtáj védelmének keretében az ipar és a bányászat felszíni tudásait differenciáltan kell szemlélnünk. A bányászat és az ipar különösen a 20. század nagy technológiai fejlődése következtében hatalmas területen alakította át és szüntette meg a hagyományos agrártájakat. A jelenlegi nagy ívű strukturális, posztindusztriális változások viszont az ipari tájakat formálják át nagymértékben. Sok helyen az ipari és bányászati tájrészleteket már történetinek lehet tekinteni. A régi iparterületek felszámolása ill. a rekultiváció nyomán kialakuló „*szolgáltató és szabad idő tájak*” révén a hagyományos ipari-bányászati tájak jellegzetességei eltűnnek. A bányászati jellegű tájrészletek a Székelyföldön területileg alárendeltek, sok helyen lehet azonban a „*népi bányáskodás*” emlékeivel találkozni (anyagödrök, festékföldek kitermelése, mészkö és egyéb építőkö stb.).

A középkori és kora újkori ipari telephelyek történeti földrajzi vizsgálatával, kultúrtáji reliktumaik feltérképezésével az ipari archeológia (Industriearchäologie) foglalkozik. (Fehn, K. 1998; Römhild, G. 1981, 1997). A 18-19. századi vasgyártó helyek, üveghuták, montánipari központok ipari archeológiai kutatása (pl. egykori hámorok tavai, gátak, csatornák, épületnyomok stb.) a történeti földrajz további feladata a Székelyföldön (Ilyés Z. 2000c).

A szárazföldi közlekedési és szállítási infrastruktúra

Ezek a lineáris antropogén formák a gazdasági, térszerkezeti és infrastrukturális fejlettségtől függően változatos mintázatban és kiépítettségben vannak jelen a kultúrtájban. A hagyományos rurális területeken lévő utak többnyire nem szilárd burkolatúak, használatuknak megfelelően különböző szélességnek, nyomtávúak, olykor több nyomvonalúak. A reliefenergia növekedésével nő a mélyutak aránya. A mélyutak eróziósan is továbbfejlődhetnek, ha a lejtő irányában futnak, és így a vonalas erózió eltünteti az egykori úttalpat. A túlzottan kimélyült, nem ritkán az eróziós árok stádiumát elérő mélyutak használatával felhagynak, és új nyomvonalat jelölnek ki. Barázda-árokyszerű túlfelföldésük főleg a meredekebb lejtőkön jellemző. Mindig egyedi vizsgálat nyomán dől el, hogy a mélyutak egykori használati intenzitása vagy a fellépő erózió felelős-e kialakult mélységükért. Ehhez sokszor kiegészítő történeti dokumentumok is kellenek (Denecke, D. 1969).

A kevésbé nagylejtésű területeken a felhagyott mélyutak nyomvonala stabilizálódhat, területüket kaszálják, több helyen fák és bokrok nőnek bennük, ökológiai korridorokká alakulnak (Ilyés Z. 1999b, 2001a).

Már a római korból ránk maradtak szilárd burkolatú utak. A kereskedelmi, igazgatási vagy katonai szempontból fontos utak rézsűit gyakran megerősítették, az utak nyomvonalát töltötték és kikövezték. A történeti úthálózat épített elemeihez számítjuk a történeti hidakat, viaduktokat, alagutakat, mérföldköveket, postaállomásokat, csárdákat és lóváltó-helyeket stb.. A történeti úthálózat rekonstruálásához segítséget nyújtanak az egykorú térképek és a légifelvételek. Svájcban elkészítették a történeti közlekedési utak komplex leltárát (*Inventar historischer Verkehrswege der Schweiz - IVS*), melynek adatait felhasználják a természet- és tájvédelemben, valamint a tájtervezésben (Aerni, K. 1993).

Önálló funkcionális altípust képviselnek a vasúti reliktumok. A közlekedés és a szállítás átalakulásával a felhagyott vasúti pályák és a kapcsolódó épületek, megerősített rézsűk, kőből épült átereszek, kőtuskók, hidak jellegzetes kultúrtáji forma- ill. elemcsoportot jelentenek. Írországbán 1914-hez képest több mint 50%-kal, Nagy-Britanniában 40%-kal csökkent a vasúti pályák hossza. Ezeket ma jórészt turistaútvonalként ill. kerékpárútként hasznosítják (Jäger, H. 1987).

Vízépítés

A csatornák, zsilipek, hajóvontató rézsűk, kikötők, partvédművek, rakpartok, gátak, szivattyúházak, holtágak, kubikgödrök elem-együttese hatalmas vízrendezési munkálatok eredménye. A vízi szállítást, hajózást biztosító épített elemek sokszor nem különíthetők el az öntözés, árvízvédelem, a szántóföldi vízmentesítés (belvízlevezetés) elemeitől. A lokális 18-19. századi vízrendezések és a differenciált ártéri gazdálkodás reliktumelemek formájában maradtak fenn (Frisnyák S. 1990). Bár a Székelyföldön nem voltak a magyar Alföldhöz hasonló nagyságú vízrendezési munkálatok, a vízszabályozás morfológiai elemei lokálisan gazdagítják a kultúrtájt. A Székelyföld történeti vízépítési emlékei közé tartoznak a rendszertelenül megáradó, szeszélyes vízjárású patakok rombolásával szembeni védekezés műtárgyai. Gyimesben, a Boros-patak torkolatánál a vasút megépítésekor elkészítettek egy mesterséges vízlevezető árkot, mely a patak áradásait és a medréből kilépő patak rombolását volt hivatott megakadályozni, védve ezzel a vasúti töltést. A részletes dokumentációt megküldték a tulajdonos gazdáknak, és az árkot feltüntették 1909. évi kataszteri térképen is (Ilyés Z. 1998).

Kultúra, szabadidő, turizmus, sport

A jórészt az urbánus tájak épített elemeit jelentő, igen tágan értelmezhető funkciócsoportba tartoznak a közjót, népjólétet és rekreációt szolgáló hotelek, vendéglők, kilátótornyok, múzeumok, köztéri parkok, hobbikertek stb. A Székelyföldön ide sorolandók a hagyományos kiépítettséggű, sajátos épületvilágú rohamosan pusztuló fürdőtelepek. Ezek védelme első renden a műemlékvédelem feladata.

A kultúrtáj védelme

A *tájvédelem* (német szakirodalomban: *Landschaftschutz*) a természetvédelem részterülete, amely – a természettudományos szempontok mellett és ellenére – túlnyomóan a táj külsődleges, mindenekelőtt kultúrtörténeti jegyeire összpontosít. A német irodalomban ettől elkülönítik a *tájgondozást* (*Landschaftspflege*), amely az épített területeken kívüli táj fenntartására és védelmére irányuló intézkedések összességét öleli fel. A tájgondozás célja a táj és az (agrár)ökoszisztémák védelme, fenntartása, kímélő művelése és az emberi szükségletek figyelembevételével történő megtervezett továbbfejlesztése (Burggraaff, P.–Kleefeld, K.-D. 1998). A tájvédelem magyarországi értelmezésében is megfigyelhető egyfajta kettősség, hiszen a *tájvédelem* egyrészt a természetvédelem keretében külön jogszabályokkal védett táji együttesekre (főként természeti tájak) vonatkozik, másrészt, mint *általános tájvédelem* a tájban fellelhető – sem a természetvédelem, sem a műemlékvédelem által nem védett – kultúrtörténeti és esztétikai értékek védelmét jelenti (Csima P. 1993).

Mivel Közép-Európában gyakorlatilag már nincsenek természeti tájak, szükségszerűnek tűnik, hogy a *tájvédelem* ill. *általános tájvédelem* kifejezés alatt *kultúrtáj-védelmet* értsünk. Természetesen a kultúrtáj-védelem és a természetvédelem között nagyon fontos átfedések lehetnek. Elég csupán azokra a biocönózisokra, biotópokra gondolni, melyek kialakulásukat és fennmaradásukat emberi hatásnak és kvázitermészetes folyamatoknak köszönhetik. Szűkebb értelemben ezek antropogén jelenségek, más tekintetben azonban a táj természeti értékeihez tartoznak.

Kultúrtáj-védelem (szinonimája a kultúrtáj-gondozás) alatt mindazon aktív és passzív intézkedések összességét értjük, amelyek a táj kultúrtörténetileg és/vagy emocionálisan hatásos jelenségeinek, pozitívan értékelt állapotának megőrzését, kívánatos továbbfejlődését vagy rehabilitálását célozzák, ill. a fellépő negatív folyamatok kompenzálását szolgálják (Quasten, H.–Wagner, J. M. 1997). A kultúrtáj-védelem az ember környezet-átalakító képességét dokumentáló kultúrtájak és esztétikailag vonzóknak

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásaiból
értékelt tájképek *fenntartható fejlődését* biztosítja. A jövő számára döntő jelentőségű a különböző kultúrtájokban fennmaradt értékek megőrzése, anélkül, hogy ezen terek szükségszerű dinamikáját (értsd továbbfejlődését), hasznosítását megakadályoznánk (Burggraaff, P.–Kleefeld, K.-D. 1998).

A kultúrtáj-védelem célja tehát a kultúrtáj továbbfejlődésének átgondolt biztosítása, amely a történeti-földrajzi tájfelvételezésre és tájértékelésre támaszkodva különböző megoldásokat alkalmaz a konzerválástól a rehabilitációig:

1. A szűkebb értelemben vett *védelem* azt jelenti, hogy a területet mint természetvédelmi vagy kultúrtáj-védelmi területet ki kell vonni a mai használatból, és gyakorlatilag múzeumként konzerválni. Ez a követelmény több szempontból is aggályos és nem teljesíthető, hiszen a kultúrtáj, annak antropogén diverzitása feltételezi és igényli az emberi tevékenységet.

2. A szűkebb értelemben vett *kultúrtáj-gondozás* – a mai igényekkel és követelményekkel összhangot teremtve – az adekvát gazdálkodás és tájhasználat kialakítását célozza, ahol a ránk hagyományozódott kultúrtáji általában védelme áll előtérben.

3. A kímélő *továbbfejlesztés* során a tájpotenciál növelésével összhangban védik a térség megőrzendő központi értékeit. Olyan koncepciókat dolgoznak ki, amelyeknél folyamatosan figyelembe veszik a természeti potenciált, a régióspecifikus tájképet és a kultúrtörténeti fejlődést. A kultúrtáj-védelem keretében megvalósított fejlesztés olyan kísérő intézkedéseket jelent, melyek a tájat megváltoztató folyamatokat úgy befolyásolják, hogy a kultúrtáj történetileg kifejlődött jellege (a táj formai megjelenése, a tájkép és a táj szerkezet látványa) lehetőleg ne szenvedjen kárt.

4. A *rehabilitáció* feladata az elrontott, tönkretett adottságok és kultúrtáji elemek helyreállítása, ill. visszaállítása, rekonstrukciója. A rehabilitáció jelentheti például betemetett, használaton kívüli malomcsatornák kiásását, a hagyományos területhasználat visszaállítását, régi fasorok, gyümölcsösök újratelepítését stb. (Burggraaff, P.–Kleefeld, K.-D. 1998; Csima P. 1993; Pinczés Z. 1993; Quasten, H.–Wagner, J. M. 1997).

Németországban újabban a természetvédelmi területek mellett felvetették a kultúrtáj-védelmi területek (Kulturlandschaftschutzgebiet) létesítését. Ez olyan perspektivikus – törvényesen még nem kialakított – védelmi forma, amelynek szerepe megegyezik a természetvédelmi területek kultúrtörténeti értékeket megőrizni hivatott funkciójával, és területileg felöleli a törvényileg már megállapított és meghatározott műemlékvédelmi zónákat is. Így főleg a természetvédelem alá nem eső épített környezet, a kultúrtáj-elemek és struktúrák integrált védelme valósulhatna meg (Burggraaff, P.–Kleefeld, K.-D. 1998).

A kultúrtáj védelme, gondozása, fenntartása tehát nem pusztán a megörökölt tájak és karakterelemek konzerválását jelenti, hanem azok továbbfejlődésének lehetőségét is igyekszik megteremteni. Mivel mindenféle tájhasználat az erőforrások megterhelésével, azok el- és felhasználásával jár, a kultúrtáj fejlesztése nem veszélyeztetheti a tájpotenciált és a következő generációk életlehetőségeit. A kultúrtáj-védelem fogalma arra is utal, hogy a kultúrtáji erőforrások készletéből nem lehet önkényesen és könnyűszerrel termékeket és fogyasztási javakat kivenni. Bármilyen tájhasználattal együtt kell járjon a keretfeltételek respektálása és az erőforrások fennmaradásának biztosítása, egyfajta pótlás, investíció. Ez biztosítja a fenntarthatóság gyakran hangoztatott követelményét. Ez az igény és szemlélet a székelyföldi kistérségi fejlesztések háttéranyagaiban és a helyi természetvédelmi kezdeményezések, egyesületek programjaiban is megjelent (Herczeg Á.–Jánosi Cs.–Péter É.–Solyom L.–Szűcs G. (szerk.) 2001). A kultúrtáj-védelem nem csupán a fenntartás és a tudatos fejlesztés eszközeinek, legmegfelelőbb módszereinek felkutatásából, kidolgozásából és alkalmazásából áll. Ehhez elengedhetetlen a helyi társadalom véleményének megkérdezése: miként érzékelik és értékelik környezetüket, számukra mi tűnik védendő értéknek? A kultúrtáj-védelem a megoldások irányába nyitott, dinamikus szempontrendszert kínál ahhoz, hogy tudatosan bánjunk a természetes és ember által létrehozott táji potenciállal. Történeti és recens tájfejlődési folyamatokban kell gondolkodni és ezek tükrében mindig hasznos újradefiniálni a védendő objektumokra, karakterelemekre vonatkozó érték kategóriákat. A kijelölt referenciaterületek és a változó kultúrtáji állapotok folyamatos figyelemmel követésével, monitorizálásával a kultúrtáj-védelmi intézkedések szükségességét és a beavatkozások mértékét mindig *relativizáló kontextusban* kell megítélni. Egy extenzív legelő- vagy réhasználat után létrejövő – szociális ugarként értelmezhető – erdőtakaró, annak ellenére, hogy lokálisan növelheti a biodiverzitást, eltakarhat a kultúrtáj individualitásához hozzájáruló, a történeti erdőhasználatokra, infrastruktúrára vagy bányászatra utaló karakterelemeket és elem-együtteseket, hátrányosan megváltoztathatja a hagyományos irtvány-erdő arányt. Azok a tájhasználati módok, melyek egy terület természetes és történeti potenciálját megőrzik, maguk teljesítik a kultúrtáj-védelem követelményét. A kultúrtáj védelme egyben átfogó *tájtervezési* feladat is (Schenk, W. 1997).

Az alkalmazott történeti földrajz a tájvédelem és természetvédelem felé tudatosíthatja tájaink történetiségét, kultúrtörténeti értékeit és az emberi tevékenységformák fenntartásukban betöltött szerepét. A kultúrtáj-védelemben a meglévő régebbi struktúrák fenntartása és integrálása mellett a továbbfejlesztés, a hasznosítás és akár az átalakítás igénye is megjelenhet. A kultúrtáj védelmét alapvetően nem oldhatjuk meg úgy, hogy kirekesztjük

A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a II. Székelyföld Konferencia előadásából az általános fejlődési folyamatokból, „sterilizáljuk”, vagy izoláljuk a meglévő hasznosítási szerkezeten belül. Az alkalmazott történeti földrajz szempontjait érvényesítő geográfus a tájtervezésnél és a területrendezési tervek gyakorlati megvalósításánál nem a fundamentalista, szimplifikált védelem, hanem a „megőrző tervezés” és tájfejlesztés pozícióját képviseli (Denecke, D. 1994; Henkel, G. 1997). Az alkalmazott történeti földrajz az érintett lakosság környezetérzékelésének figyelembevételével keresi a fenntartható kultúrtáj fejlődés útjait.

Összefoglalás. A történeti kultúrtáj védelmének legfontosabb feladatai a Székelyföldön

A tájtípusok ill. tájpotenciál, valamint a birtokszerkezet és gazdálkodási módok lokális különbségeit figyelembe vevő vizsgálataink alapján, a Székelyföldön a történeti kultúrtáj védelmének, fenntartásának alábbi feladatait tartjuk a legfontosabbnak:

–A helyi lakosság figyelmének felhívása a kultúrtáj diverzitás értékeire és hasznára (turizmus, biotermékek, gyógynövénygyűjtés, hagyományos termékek/tejfeldolgozás, méz/stb.).

–Az épített környezet védelme (településképek, szakrális kisemlékek, a történeti közlekedési és szállítási infrastruktúra reliktum elemei stb.).

–A történetileg kialakult antropogén morfológiai elemek (agroteraszok, mélyutak, sáncok, határjelző struktúrák stb.) számba vétele és védelme.

–A hagyományos gazdálkodásfüggő táj szerkezet védelme (fasorok, sövények, erdei kaszálók, hegyi rétek, irtásszigetek, lápok stb.).

– A kultúrtáj biodiverzitásának megőrzése:

Kultúrfaj diverzitás: a tájfajták termesztésének ill. tenyésztésének ösztönzése tájképi ill. génmegőrzési célokból.

Földhasználati diverzitás: a magasabban fekvő szántók használatának szorgalmazása, a tálhasználat ill. a monokultúras használat csökkentése, a tradicionális kaszáló-legelő-erdő arány és mintázat fenntartása.

Települészerkezeti-művelési-üzemszervezeti diverzitás: A falusi belsőségek, kalibák, nyári szállások, tanyák funkciójának és tájhasználatának fenntartása, kiegészítve a rekreációs, ökoturisztikai ill. ökomuzeális hasznosítással.

Felhasznált irodalom

AERNI, K.

1993 *Ziele und Ergebnisse des Inventars historischer Verkehrswege der Schweiz. Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie* 11. 313-334.

BÁLINT S–BARNA G.

1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Szent István Társulat, Budapest.

BARÁZ Cs.

1998 *Szagrális táj. Kultúrtájkarakterológia a kaptárkövek ürügyén.* Műemlékvédelem 6. 316-322.

BARTHA E.

2000 *A szagrális táj fogalma a néprajztudományban és a folklorisztikában.* In.: Keményfi R. – Ilyés Z. (szerk.): Tiszteletadás Szabó Józsefnek. Tanulmányok a földrajztudomány témaköreiből. DE Néprajzi Tsz. – EKF Földrajz Tsz., Debrecen. 109-115.

BÁRTH J.

1998 *A varsági hegyi tanyák múltja és településrendje.* In.: Báráth J. (szerk.): Havasalja havasa. Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyák népéről. Kecskemét. 5-272.

BECKER, H.

1998 *Allgemeine historische Agrargeographie.* B.G. Teubner, Stuttgart.

BERÉNYI I.

1997 *A szociálgeográfia értelmezése.* ELTE Eötvös Kiadó.

BOROS Á.

1940 *Az állatok taposásának térszínalakító tevékenysége.* Földrajzi Közlemények 68. 180-182.

BURGGRAAFF, P.–KLEEFELD, K.-D.

1998 *Historische Kulturlandschaft und Kulturlandschaftselemente.* (Angewandte Landschaftsökologie H. 20.) Bundesamt für Naturschutz, Bonn-Bad Godesberg.

COLE, J. W.–WOLF, E. R.

1974 *The Hidden Frontier – ecology and ethnicity in an alpine valley.* New York.

CSIMA P.

1993 *Az általános tájvédelem és a természetvédelem.* ÖKO 4. 2-3. 12-18.

CSORBA P.

2000 *A tájökölógiai szemlélet érvényesülése a tájvédelemben*. In: Schweitzer F.–Tiner T. (szerk.): *Tájkutatási irányzatok Magyarországon*. Tisztelet kötet Marosi Sándor akadémikus 70. születésnapjára. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.

DÉKÁNYI I.

1924 Az ember és környezete viszonyának új elmélete. *Földrajzi Közlemények*. 52. 1-3. 1-23.

DENECKE, D.

1985 *Historische Geographie und rumliche Planung*. In: *Beiträge zur Kulturlandschaftsforschung und Regionalplanung*. (Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg 75. 3-55.

1995 *Historische Geographie – Kulturlandschafts-genetische, anwendungsorientierte und angewandte Forschung: Gedanken zur Entwicklung und zum Stand der Diskussion*. *Berichte zur deutschen Landeskunde* Bd. 68. H.2. 431-444.

DENZER, V.

1996 *Relikte und persistente Elemente einer ländlich geprägten Kulturlandschaft mit Vorschlag zur Erhaltung und methodisch-didaktischen Aufbereitung am Beispiel von Waldhufensiedlungen im Südwest-Spessart*. (Mainzer Geographische Studien 43.), Mainz.

DOMOKOS P. P.

1979 *Bövényfogyó vermek emléke Csíksban*. *Ethnographia* 90. 1. 89-91.

ERDŐSI F.

1969 *Az antropogén geomorfológia mint új földrajzi tudományág*. *Földrajzi Közlemények* 93. 1. 11-26.

EWALD, K. C.

1996 *Traditionelle Kulturlandschaften. Elemente und Bedeutung*. – Konold, W. (Hrsg.): *Naturlandschaft-Kulturlandschaft. Die Veränderung der Landschaften nach der Nutzbarmachung durch den Mensch*. Ecomed, Landsberg. 99-119.

FEHÉR O.–FÜLEKY GY.–JAKAB S.

2000 *A jobbágyfelszabadítás szerepe az erdélyi agroteraszok kialakításában*. In: Füleky Gy. (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében a történeti események hatására*. Budapest-Gödöllő 113-117.

FEHN, K.

1997 *Konversion militischer Liegenschaften als Aufgabenfeld der Kulturlandschaftspflege*. In.: Schenk, W.–Fehn, K.–Denecke, D. (Hrsg.): Kulturlandschaftspflege. Beiträge der Geographie zur räumlichen Planung. Gebrüder Bomtraeger, Berlin-Stuttgart. 299-301.

1998 *Bergbau- und Industrielandschaften unter besonderer Berücksichtigung von Steinkohlenbergbau und Eisen- und Stahlindustrie*. Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie 16. 9-30.

FERENCZII I.

1998 *Északkelet-Erdély Árpád-kori védelmi rendszeréről*. Székelyföld 2. 9.46-59.

FRISNYÁK S.

1990 *Magyarország történeti földrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest.

GUNDA B.

1941 *Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lápos felső völgyében*. Földrajzi Közlemények 69. 230-246.

HASSLER, D.–HASSLER, M.–GLASER, K.-H.

1995 *Wisserwiesen. Geschichte, Technik und Ökologie der bewässerten Wiesen, Bihe und Gren in Kraichgau, Hardt und Bruhrain*. (Beihefte zu den Veröffentlichungen für Naturschutz und Landschaftspflege in Baden-Württemberg 87.), Karlsruhe.

HENKEL, G.

1997 *Kann die Überlieferte Kulturlandschaft ein Leitbild für die Planung sein?* – Berichte zur deutschen Landeskunde Bd. 71. H.1. 27-37.

HERCZEG Á.–JÁNOSI CS.–PÉTER É.–SOLYOM L.–SZŰCS G. (szerk.)

2001 *Térségfejlesztés*. Csíki Természetjáró és Természetvédő Egyesület, Csíkszereda.

HOFER T.

1971 *Über Doppelhöfe bei den Ungarn*. Műveltség és Hagyomány 13-14. Debrecen 321-347.

ILYÉS Z.

1998 A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18-20. századi fejlődése Gyimesben. PhD értekezés, KLTE, Debrecen.

1999a *Protection of the Historical Landscape*. In: L. Lehoczky – L. Kalmár (Ed.): “ 2nd International Conference of PhD Students. University of Miskolc, Hungary 8-14 August 1999. Section Proceedings-Natural Sciences. University of Miskolc, Innovation and Technology Transfer Centre. 133-141.

- 1999b *Gyimes településföldrajzi képe a 19. században*, in: Füleky Gy. (szerk.) *A táj változásai a Kárpát-medencében*. GATE, Gödöllő. 325-330.
- 2000a „*A földhasználat történeti földrajzi értékelése Gyimesben*” In: Boros L. (szerk.): *“Erdély történeti földrajza. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. Nyíregyháza.* 262-284.
- 2000b *Az ökomuzeális hasznosítás Gyimes hagyományos kultúrtáji képeinek megőrzésében*, in: Cseri M. — Kosa L. — T. Bereczki I. (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szentendre.* 291-300.
- 2000c *Antropogén morfológiai elemek történeti földrajzi szempontú értékelése és védelme*, in: Keményfi R. — Ilyés Z. (szerk.): *Tiszteletadás Szabó Józsefnek. Tanulmányok a földrajztudomány témaköreiből. DE Néprajzi Tsz. – EKF Földrajz Tsz., Debrecen.* 43-54.
- 2000d *A történeti védelmi táj szerveződése Gyimes példáján*, in: Füleky Gy. (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében a történeti események hatására. Budapest-Gödöllő.* 130-135.
- 2001a *Az állattartás és rétgazdálkodás hatása a történeti kultúrtáj mintázottságára és antropogén morfológiai elemeire*. In.: Számadó. *Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest.* 53-65.
- 2001b *Gazdálkodásfüggő tájmintázatok. Genetikai – kvalitatív tájszerkezeti analízis Gyimes egy példaterületén*. In.: Ilyés Z.–Keményfi R. (szerk.): *A táj megértése felé. Tanulmányok a 75 éves Pinczés Zoltán professzor tiszteletére. DE Néprajzi Tsz. – EKF Földrajz Tsz., Debrecen-Eger.* 185-202.
- 2001c *Történeti földrajz – tájvédelem – tájtervezés (Alkalmazott történeti földrajzi megközelítés)*. In.: Dormány G.–Kovács F.–Péti M.–Rakonczi J. (szerk.): *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia. CD Kiadvány SZTE TTK Természetföldrajzi Tanszék, Szeged.*
- IMREH I.
- 1993 *A természeti környezet oltalmazása a székely rendtartásokban* In.: R. Várkonyi Á.–Kósa L. (szerk.): *Európa híres kertje. Budapest.* 122-140.
- JÄGER, H.
- 1987 *Entwicklungsprobleme europischer Kulturlandschaften*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- KÁDÁR Zs.
- 1999 *Erdő és nyelv. Válogatás a Keleti-Kárpátok belső hajlata erdőgazdálkodásának magyar szókincséből*. Erdészettörténeti Közlemények 43.

KERÉNYI A.

1997 *Tájvédelem* (A KLTE Alkalmazott Tájföldrajzi Tanszékén tartott 1996/97 n. félévi előadás kézírásos jegyzetei), Debrecen.

MAROSI S.

1980 *Tájkutatási irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények. Elmélet – Módszer – Gyakorlat* 35. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.

PÉCSI M.

1972 *A természeti környezetkutatás földrajzi problémái*. MTA X. Osztályának Közleményei 5. 3-4. 257-266.

PINCZÉS Z.

1993 *Tájkutatás-tájvédelem*. In.: Jáki K. (szerk.): Aktuális problémák a földrajz tanításában. Győr 21-33.

POZDER P.–ILYÉS Z.

2000 *A hagyományos határhasználat továbbélő elemei az észak-erdélyi Domokoson (Dămăcușeni)*. In.: Füleky Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében a történeti események hatására. Budapest-Gödöllő. 269-272.

QUASTEN, H.–WAGNER, J. M.

1997 *Vorschläge zur Terminologie der Kulturlandschaftspflege*. In.: Schenk, W.–Fehn, K.–Denecke, D. (Hrsg.): Kulturlandschaftspflege. Beiträge der Geographie zur räumlichen Planung. Gebrüder Borntraeger, Berlin-Stuttgart. 80-84.

RADULESCU, N. A.

1969 *Cercetari geografica umana cu ajutorul reliefului antropice*. Comunicari de Geografie, 8. 21-30.

RÖMHILD, G.

1981 *Industriedenkmler des Bergbaus. Berichte zur deutschen Landeskunde* Bd. 55. H.1. 1-53.

1997 *Die technischen Denkmale und Industriedenkmler, namentlich des Bergbaus*. In.: Schenk, W.–Fehn, K.–Denecke, D. (Hrsg.): Kulturlandschaftspflege. Beiträge der Geographie zur räumlichen Planung. Gebrüder Borntraeger, Berlin-Stuttgart. 285-295.

SCHAEFER, I.

1957 *Zur Terminologie der Kleinformen unseres Ackerlandes*. Petermanns Geographische Mitteilungen 101. 194-199.

SCHARLAU, K.

1956/57 *Ackerlagen und Ackergrenzen. Flurgeographische Begriffsbestimmungen*. In: Geographisches Taschenbuch. 449-452.

SCHENK, W.

1997 *Gedankliche Grundlegung und Konzeption des Sammelbandes Kulturlandschaftspflege*". In: Schenk, W. – Fehn, K. – Denecke, D. (Hrsg.): Kulturlandschaftspflege. Beiträge der Geographie zur räumlichen Planung. Gebrüder Borntraeger, Berlin-Stuttgart 3-9.

SPERLING, W.–ŽIGRAJ, F.

1970 *Siedlungs- und agrargeographische Studien in der Gemarkung Liptovská Teplicka*. II. Die anthropogenen Kleinformen. Geografický Casopis XXII. 2. 97-131.

STAHL, H. H.

1992 *A régi román falu és öröksége*. Budapest.

SZABÓ J. J.

1999 *Az Árpád-vonal katonaföldrajzi jelentősége*. Földrajzi Közlemények 123. (47.) 1-2. 62-64.

SZABÓ T. A.

1940 *Határjelek a XVIII. században*. Ethnographia LI. 258.

TÉGLÁS G.

1905 *A Hargita-alji töltésvonalak eredetére vonatkozó néphagyományok*. Ethnographia XVI. 38-40.

WELKER, K.

1998a *Volksfrömmigkeit im Erzbistum Freiburg*. Éditions du signe, Strasbourg.

1998b: *Zur Frömmigkeitsgeschichtlichen Bedeutung von Sakrallandschafti. Stuten der Andacht und Sakrallandschaft vom Wegkreuz zur Wallfahrtskirche*. In.: Eperjessy E. -Grin I.- Krupa A. (szerk.): Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében (A Duna-medence népei együttélésének tükröződése a néphagyományban – A VI. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai, Békéscsaba, 1996 október 2-3-4.) Békéscsaba-Debrecen. 366-371.

WIRTH, E.

1979 *Theoretische Geographie. Grundzüge einer theoretischen Kulturgeographie*. B. G. Teubner, Stuttgart.